

Паночко М. Українська юридична думка кінця XIX - початку XX ст...
УДК 111.161.2'0'374:374.86(477)

Михайло ПАНОЧКО,
кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич) panochkom@ukr.net

УКРАЇНСЬКА ЮРИДИЧНА ДУМКА КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ТА ЇЇ ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ

У статті висвітлено процеси взаємодії західноукраїнської юридичної термінології із термінологією Східної України на зламі XIX – XX століть. Порівняльний аналіз словників за ред. Бориса Грінченка і Костя Левицького свідчить про прагнення авторів якнайширше представити питому (національну) українську юридичну термінологію.

Ключові слова: українська юридична термінологія, термін, терміносистема, словник юридичних термінів, історичні періоди

Лит. 11.

Myhailo PANOCHKO,
Ph.D. in Philology, lecturer of Ukrainian language Department
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Ukraine, Drohobych) panochkom@ukr.net

THE UKRAINIAN JURIDICAL OPINION OF THE END OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY AND ITS LEXICOGRAPHIC REFLECTION

The interaction processes of the Western Ukrainian juridical terminology with the Eastern Ukraine at the turn of the XIX – XX centuries is enlightened in the article. The comparative analysis of B. Hrinchenko's dictionary with K. Levytskyi's testifies to the author's striving to represent the genuine Ukrainian terminology to the utmost.

Key words: Ukrainian juridical terminology, term, terminosystem, legal terms dictionary, historical periods.

Ref. 11.

Михаил ПАНОЧКО,
кандидат филологических наук, преподаватель кафедры украинского языка
Дрогобычского государственного педагогического университета
имени Ивана Франко
(Украина, Дрогобыч) panochkom@ukr.net

УКРАИНСКАЯ ЮРИДИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX В. И ЕЕ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ОТРАЖЕНИЕ

В статье отражены процессы взаимодействия западноукраинской юридической терминологии с терминологией Восточной Украины на рубеже XIX – XX веков. Сравнительный анализ словарей за ред. Бориса Гринченко и Костя Левицкого свидетельствует о стремлении авторов как можно шире представить национальную украинскую юридическую терминологию.

Ключевые слова: украинская юридическая терминология, термин, терминсистема, словарь юридических терминов, исторические периоды.

Лит. 11

© Паночко М. Українська юридична думка кінця XIX – початку XX ст. та її лексикографічне відображення

ISSN 2308-4855 (Print), ISSN 2308-4863 (Online)

155

Постановка проблеми. Перші, хоча й епізодичні роботи в галузі української юридичної термінології почали зароджуватися на терені Австро-Угорщини ще в середині XIX ст. Праці цього періоду обмежувалися переважно лексикою західних регіонів України, відбивали помітний вплив німецької, польської та угорської мов, значною мірою були відірвані від особливостей «наддніпрянського варіанту» української мови. Відсутність власної державності теж не сприяла активним пошукам у галузі національної юридичної термінології. Варто зазначити, що систематичну роботу, спрямовану на вироблення української наукової мови, лише з кінця XIX ст. починає проводити Наукове Товариство імені Тараса Шевченка у Львові.

У той час українська громадськість Наддніпрянщини також зацікавлюється термінологією. Згодом цей інтерес набуває масового характеру на східноукраїнських теренах. Найвидатнішою працею зазначеного періоду, що вивела українську лексикографію і термінологію на гідний того періоду рівень, був «Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка (тт. I – IV, Київ, 1907 – 1909).

Аналіз досліджень. Проблема розвитку української юридичної думки Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. вже була предметом досліджень в українському мовознавстві (див., зокрема, праці Н. Артикуци [1], С. Караванського [2], О. Сербенської [5], Н. Трач [7] та ін.). Науковцями розглянуто історію формування української субмови права та розвиток національної термінологічної думки кінця XIX – початку XX ст. На тлі екстралінгвальних подій визначено внесок наукових кіл, товариств, термінологічних комісій, окремих дослідників у розвиток юридичного термінознавства та обґрунтування наукових засад термінотворення. Висвітлено й основи теорії і практики укладання перекладного словника Бориса Грінченка, класифіковано та схарактеризовано типи фахових термінологічних словників з особливою увагою до теорії та практики укладання двомовних галузевих термінологічних праць.

Однак процеси функціонування юридичної термінологіки, зафіксованої в словниках кінця XIX – початку XX ст. та її зв'язок із сучасною українською юридичною термінологією все ще потребує детального розгляду та вивчення.

Мета статті – окреслити особливості використання юридичних термінів у найбільш знаковій праці зазначеного періоду – «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка, показати взаємодію правничого корпусу лексики аналізованого словника із лексикографічними працями Галичини того періоду.

Для висвітлення цього завдання потрібно також звернути увагу на умови функціонування юридичної термінології даного періоду, застосувати описовий метод, що реалізується через прийоми лінгвістичного спостереження та лексикологічного зіставлення.

Виклад основного матеріалу. За задумом укладачів «Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка мав відбивати суто народну мову, без «кованих» слів, що стали з'являтися після 1870 року. Відповідно до цього словникові матеріали черпалися з етнографічних записів, літературних творів, друкованих до 1870-х років, або й пізніше, якщо письменник належав до старшого покоління, та попередньо друкованих словників. Таким чином хронологічні межі Словника визначено роками 1798 – 1870, щоправда, останню дату часто переступали. Багато уваги приділено народній виробничій термінології, тоді як недавно запозичені слова здебільшого виключено. Словник зумів уникнути надмірної регіональності. Майже завжди зазначено місцевість, звідки походить слово, а весь матеріал нормалізовано щодо фонетики, морфології й наголосу. Завдяки такому методу «словник став зведенням української літературної мови, а також до певної міри визначив на майбутнє принципи і підвали-

Паночко М. Українська юридична думка кінця ХІХ - початку ХХ ст...
ни її стандартизації. Вагу Грінченкового словника з його 68 тисячами гнізд ледви чи можна переоцінити» [10, 76].

Як загальнономовний словник, «Словарь української мови», звичайно, не міг бути перевантажений термінологічною лексикою, як і сучасні лексикографічні праці такого типу. Проте орієнтація Бориса Грінченка переважно на так звану народну термінологію, його прагнення здебільшого уникати іншомовних запозичень зумовили те, що в словнику не зафіксовано багатьох існуючих термінів. Навіть така термінологія, як мовознавча, у Словнику Б. Грінченка подана обмежено (*слово, азбука, буква, говір, голосний, склад, наголос, правопис* та інші), відсутні навіть терміни, що відомі на Україні з ХІV – ХVІІ ст. (*апостроф, орфографія, вид, морфологія, синтаксис* та ін.), не говорячи вже про ті, які почали вживатися в середині – другій половині ХІХ ст. (*приголосьний, губний, глухий, дієслово, займенник, іменник, корінь, речення* та ін.). Це простежується і на основі аналізу географічної, економічної, технічної, суспільно-політичної, а також юридичної термінології, яка і стала об'єктом нашого спостереження.

У передмові до свого Словника Борис Грінченко повідомляє про особливості «Німецько-руського словаря» Омеляна Партицького, який, на думку укладача, «засмічений також полонізмами, церковнослов'янськими, “язичієм” та штучними і невдалими словами» [6, I, ХV]. Саме тому Борис Грінченко намагався дещо обмежити вживання галицьких термінів у своєму Словнику, виступаючи проти надмірного поширення «кованих» термінів, невиправданих запозичень, просто невдалих утворень, які вжиті західноукраїнськими авторами: *взискателність* [11, 67], *заплатенє* [11, 36], *изреченє* [11, 199], *невозможність* [11, 230], *предстатель* [11, 94], *правіж* [3, 18], *правонабувець* [3, 307], *правосильність* [3, 307], *противовывѣдѣ* [11, 101], *рукоимець* [11, 48], *справоведенє* (*справоведенє*) [11, 140; 3, 230], *списанє протесту* [11, 171], *судодержець* [11, 106] та ін.

У списку використаних джерел, якими користувався Б. Грінченко при укладанні словника, зустрічаємо й «Малоруско-німецький словарь» Євгена Желехівського та Софрона Недільського (виданий у Львові 1886 року), а також праці Івана Верхратського, Якова Головацького, Володимира Гнатюка, Івана Франка, Юрія (Осипа) Федьковича та інших західноукраїнських вчених і письменників. Оскільки Словник Євгена Желехівського виданий раніше, ніж Словник Б. Грінченка, і чітко відбиває риси галицької мовної практики, доречно говорити про західноукраїнське походження багатьох юридичних термінів. Навіть більше: якщо спробувати локалізувати їх витoki, то з великою долею ймовірності можна трактувати названу групу як галицький мовний набуток. Природність такого трактування зумовлює хоча б те, що саме Львів на той час був провідним центром української культури, гуманітарної науки, своєрідним законодавцем правничої моди в Україні.

Словники юридичних термінів та мова юридичної преси Західної України австрійського періоду висвітлюють певні тенденції в розвитку української літературної мови середини ХІХ – початку ХХ ст. Як відзначає Святослав Караванський, «розвиток мови можна якоюсь мірою порівняти до спорудження кількаповерхового будинку: зразу кладуться підвалини, тоді перший, другий і дальші поверхи. Підвалини й перший поверх української літературної мови було закладено Котляревським, Шевченком та іншими українськими письменниками, але через царські утиски наддніпрянці так і не поклали другого поверху. Другий поверх української літературної мови було покладено у Галичині у другій половині ХІХ ст.» [2, 117].

Зрозуміло, що суспільно-політичні обставини початку ХХ ст. не завжди сприяли об'єктивності аналізу західноукраїнських правничих словників у «підросійській Украй-

ні». Про це зазначала й Українська правничо-термінологічна комісія, що діяла на східно-українських землях в 1919 – 1926 рр.: «...як жорстоко помиляються ті, що обвинувачують теперішню українську мову, закидаючи їй штучність, кованість, галичанізм тощо. Адже показується, що ті самі слова, які іноді, здається, так ріжуть наше зросійщене вухо, мала в уживанні українська мова ще перед 200 – 300 роками, і тільки відірвавши нас в другій половині XVIII в. од нашої давньої культури, од нашої української наукової мови, русифікаційна політика московського імперіялізму примусила нас забути ту мову» [4, VIII].

Цікавим також є дослідження західноукраїнської лексики Словника Б. Грінченка, яке провів С. Караванський. Він вибрав навмання в кожному з чотирьох томів цього видання чотири сторінки і підрахував на них кількість усіх лексем, а потім число лексем, узятих із західноукраїнських джерел. «Усіх лексем я нарахував таким способом 631. З них – 143 узято із західних джерел, тобто 23%. Отже, приблизно 23% лексики у СГ належить до західноукраїнської лексики. Такий спосіб, річ ясна, тільки приблизно відбиває кількісне співвідношення в СГ лексики з різних сторін України. Але й це приблизне співвідношення досить промовисте» [2, 117].

Звичайно, не вся «західня» лексика Словника Б. Грінченка потрапила до живого фонду сучасної літературної мови, так само, як і велике число «східних» слів, зареєстрованих у ньому, лишилося поза цим фондом. Але буде великою помилкою недооцінювати вклад, зроблений галицькими просвітянами у розвиток нашої мови, коли на Наддніпрянщині діяли жорстокі царські укази.

Детальніше зупинимося на лексичі в Словнику Б. Грінченка, яка запозичена з Словника Є. Желехівського. Цей західноукраїнський словник, серед іншої, фіксував і правничу термінологію, а серед джерел, використаних цими лексикографами, багато саме галицьких видань і галицьких авторів, яких, на жаль, бракувало Грінченкові при редагуванні та укладанні свого Словника. Усе ж з Словника Є. Желехівського до праці Б. Грінченка увійшли такі правничі терміни: *адукат* [6, I, 4], *адукант* [6, I, 4], *арештантка* [6, I, 9], *бунтівний* [6, I, 111], *ворохобити* [6, I, 256], *законність* [6, II, 52], *карний* [6, II, 222], *правник* [6, III, 400], *правничий* [6, III, 400], *право цензура* [6, III, 400], *речнт* [6, IV, 11], *речник* [6, IV, 13].

Незважаючи на певну недосконалість лексикографічного опрацювання матеріалу, наявність «незручних і недотепних неологізмів – таких, що їх мабуть тільки ті і вживали, які їх поскладали» Словник Є. Желехівського став, за визначенням Бориса Грінченка, вагомим здобутком для Галичини і Буковини. Адже цей словник був складений на основі фонетичного правопису, вперше систематизованого П. Кулішем і вдосконаленого потім українськими мовознавцями та письменниками. Лексикографічна праця Желехівського була, як на свій час, коштовним здобутком української лексикографії, бо тут «уперше зведено по алфавету та пояснено велику кількість слів, і досі нема ні одного друкованого словаря, що переважив би в сьому словар Желехівського; треба ще завважити, що й досі сей словар є єдиним, який може пособити європейському читачеві знайомитися з українською мовою й письменством» [6, I, XVIII].

З появою Словника Є. Желехівського, в якому були так переконливо показані лексичні багатства української національної мови, «язичіє», як макаронічна літературна мова, в Галичині остаточно було витіснено з ужитку. Сприяв цей словник і тому, що численні діалектизми, запозичення з російської мови, церковнослов'янізми серед правничих термінів поступово були витіснені лексемами, що відповідають лексико-семантичній структурі української мови і є її власним надбанням. Цього ж прагнув досягнути і Словник Б. Грінченка.

«Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних» К. Левицького також був проаналізований Б. Грінченком, який висловив жаль, що галицький укладач не класифікував правничі терміни, не вказав, що «власне взято ним з народної мови, а що внесено з других джерел» [6, I, XIV].

Хоча Словник К. Левицького і не зазначався серед джерел для Словника Б. Грінченка, але порівняльний аналіз обох лексикографічних праць свідчить про їхню спільність, прагнення якнайширше представити питому українську термінологію. Основна група української правничої лексики в порівнюваних словниках – терміни, які утворені на власному мовному матеріалі, переважно за зразком загальнонародних словотвірних моделей, з використанням загальномовних способів творення.

Борис Грінченко займав доволі різку позицію щодо полонізмів, германізмів, росіянізмів – складових частин лексики Західної України, які мали загальноукраїнські відповідники. Це пояснювалося знову ж таки турботою письменника про розвиток української літературної мови: побоюванням щодо можливості зміни діалектної бази української літературної мови, загроза якої здавалася цілком реальною в тодішній ситуації. Разом з тим у цьому питанні виявилася і певна недооцінка Борисом Грінченком реальної перспективи розвитку мови, де взаємообмін і взаємовплив діалектів повинен був би статись неминуче.

Чимала частина слів не потрапила до Словника Б. Грінченка тільки тому, що в Наддніпрянщині не вживалася. Для І. Франка «Грінченкова мірка літературності «у нас такого нема» була неприйнятною і на той час невинуватою» [8, 14]. Обстоюючи лексеми, що були властиві західноукраїнському варіантові літературної мови, Франко писав, що це «не жадне крадене добро, а здобутки дійової праці, котрі чомусь народились і повинні вийти на пожиток цілості» [8, 15]. Власне народна мова, як певна наддіалектна система, що об'єднує й узагальнює говори, тобто мовлення сіл та розмовне мовлення містечок, для Франка залишалось отим лакмусовим папірцем, на якому перевірялася уживаність і семантика тих чи інших слів. Ця думка І. Франка «не втратила певної актуальності і в наш час, коли при наявності виробленої загальноукраїнської літературної мови фактично не використовується таке джерело її поповнення, як колишній її західний варіант з його значними лексико-виражальними набутками, з яких далеко не всі витримали випробування часом, але і не всі застаріли і стали непридатними» [8, 15].

Серед різноманітних питань мовного розвитку, які піднімав Борис Грінченко у своїх статтях і дискусійних виступах, знайшли своє місце і теоретичні погляди на вживання іншомовних слів, а в його лексикографічній, літературно-художній діяльності відбилосся реальне мовне чуття письменника щодо вживання іншомовних слів, розуміння ним мовних і художніх законів.

Не заперечуючи ролі запозичень для позначення абстрактних понять і досягнень «новітнього культурного життя», Б. Грінченко разом з тим проголошував обережність у їх використанні, застерігав від надмірностей їх уживання, що, на його думку, повинно було б стати важливою умовою збереження народної основи української літературної мови.

Надто різке розмежування і часом суб'єктивно суворі критерії щодо вживання іншомовної лексики, в тому числі і юридичної, та її остаточного засвоєння мовною системою приводило до певної непослідовності у діяльності Бориса Грінченка – редактора словника. Зокрема, це виявлялося у дещо довільній фіксації або нефіксації правничих лексем словником. Наприклад, фіксація термінів *агент* [6, I, 3], *арешт* [6, I, 9], *воз-*

ний [6, I, 248], жандар [6, I, 474], прокурор [6, III, 470], цензор [6, IV, 427], цензура [6, IV, 427], юриста [6, IV, 532] та ін., але відсутність правничих термінів *адвокатура* [3, 8], *ажіо* [3, 8], *акциза* [3, 10], *кассація* [3, 200], *комісія* [3, 207], *контроля* [3, 212], *патент* [3, 281], *процес* [3, 297], *рента* [3, 314], *рескрипт* [3, 315], *тарифа* [3, 369], *формуляр* [3, 131] та ін., які побутували у мові права Західної України і які, зрештою, стали сучасною нормою.

Незважаючи на певні недоліки (наявність дублетності, графічної та фонетичної неусталеності, відсутності вже існуючих термінів тощо), «Словарь української мови» зробив помітний крок в освоєнні понять юридичної сфери. У зв'язку з актуальністю проблеми відновлення автентичності в українській правничій термінології, що полягає в її дерусифікації, активізації словотворчих ресурсів української мови, Словник Б. Грінченка може стати одним із джерел цього процесу. Зокрема, ця праця може сприяти реабілітації тих історичних термінів, які були штучно витіснені з української юридичної лексики: *карний, мешканець, показ, почин, правник, правничий, речинець, речник, справник, чин* та ін., допомагати соборному принципу відбору найменувань, вироблених лексикографічною практикою Наддніпрянщини і Галичини.

Висновки. Поява Словника Б. Грінченка, разом з іншими даними, і дала підставу І. Франкові в 1907 р. заявити таке: «... можемо сказати, що наша літературна мова в останніх десятиліттях таки значно виробилася. Кождий, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжкової традиції, мусів зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусить бачити, що тут, у мові тих письменників лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців... І от кождий, Галичанин чи Українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови виробленої найбільшим числом талановитих та популярних письменників» [9, 206].

Словник Б. Грінченка є не тільки однією з відомих лексикографічних праць початку ХХ ст., але й справжнім культурно-історичним явищем. Про високий науковий і професійний рівень цього словника свідчить і те, що до нього й сьогодні звертаються науковці, знаходять у ньому численні матеріали, які використовують у сучасній мовознавчій науці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Артикуца Н. Мова права і юридична термінологія : навч. пос. / Н. Артикуца. – К. : Сти-лос, 2002. – 196 с.
2. Караванський С. Секрети української мови / С. Караванський. – К. : Кобза, 1994. – 152 с.
3. Левицький К. Німецько-український правничий словар / Кость Левицький. – Відень, 1920. – 494 с.
4. Російсько-український словник правничої мови / [за ред. А. Кримського]. – К. : ВУАН, 1926. – 318 с.
5. Сербенська О. Про розроблення української юридичної термінології / О. Сербенська // Радянське право. – 1958. – № 4. – С. 106–112.
6. Словарь української мови / [упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко]. – К. : Наукова думка, 1996 – 1997. – Т. I–IV.
7. Трач Н. З історії української правничої термінології: 20-30-ті роки ХХ століття / Н. Трач // Наукові записки НаУКМА. – Філологічні науки. – Т. 60. – К. : «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 49–57.
8. Франко З. Боротьба за українську мову в дожовтневий період / З. Франко // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 11–16.

Паночко М. Українська юридична думка кінця XIX - початку XX ст...

9. Франко І. Літературна мова і діалекти / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50-ти тт. – Т. 37. – К., 1982. – С. 205–210.
10. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус / Ю. Шевельов // Ю. Шевельов. Вибрані праці. Мовознавство. Кн. 1. – К. : «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 26–280.
11. Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Von der Commission für slavische juridisch-politische Terminologie. Deutsch-ruthenische Separat-Ausgabe. – Wien :Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1851. – 296 S.

REFERENCES

1. Artikuca N. Mova prava i juridichna terminologija : navch. pos. / N. Artikuca. – K. : Stilos, 2002. – 196 s.
2. Karavans'kij S. Sekreti ukrains'koi movi / S. Karavans'kij. – K. : Kobza, 1994. – 152 s.
3. Levic'kij K. Nimec'ko-ukrains'kij pravnichij slovar / Kost' Levic'kij. – Viden', 1920. – 494 s.
4. Rosijs'ko-ukrains'kij slovnik pravnichoi movi / [za red. A. Krims'kogo]. – K. : VUAN, 1926. – 318 s.
5. Serbens'ka O. Pro rozroblennja ukrains'koi juridichnoi terminologii / O. Serbens'ka // Radjans'ke pravo. – 1958. – № 4. – S. 106–112.
6. Slovar' ukrains'koi movi / [uporjad. z dod. vlasn. materialu B. Grinchenko]. – K. : Naukova dumka, 1996 – 1997. – Т. I–IV.
7. Trach N. Z istorii ukrains'koi pravnichoi terminologii: 20-30-ti roki HH stolittja / N. Trach // Naukovi zapiski NaUKMA. – Filologichni nauki. – Т. 60. – К. : «Kijev-Mogiljans'ka akademija», 2006. – S. 49–57.
8. Franko Z. Borot'ba za ukrains'ku movu v dozhovtnevij period / Z. Franko // Movoznavstvo. – 1990. – No 6. – S. 11–16.
9. Franko І. Literaturna mova i dialekti / І. Franko // Franko І. Zibrannja tvoriv u 50-ti tt. – Т. 37. – К., 1982. – S. 205–210.
10. Shevel'ov Ju. Ukrains'ka mova v pershij polovini dvadcatogo stolittja (1900 – 1941): Stan i status / Ju. Shevel'ov // Ju. Shevel'ov. Vibriani praci. Movoznavstvo. Kn. 1. – К. : «Kijev-Mogiljans'ka akademija», 2008. – S. 26–280.
11. Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Von der Commission für slavische juridisch-politische Terminologie. Deutsch-ruthenische Separat-Ausgabe. – Wien :Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1851. – 296 S.

Статтю подано до редакції 20.02.2015 р.